

проф. д. пс. н. Наталия Александрова

Член на Комисията по геропсихология към Европейската федерация на психологическите асоциации; Член на редакционния съвет към направление психолого-педагогически науки на научно списание „Известия на Русийския държавен педагогически университет А. И. Херцен“; Член на редакционната колегия на сп. Психология журнал и Българска школа по психоанализа. (психология и практика); Член на Консултативен съвет по професионално обучение и квалификации към МТСП, 2002–2006 г.; Член на УС на Дружеството на психолозите в България, 2004–2011 г.; Член на УС на Междунниверситетски институт по образователен мениджмънт (сдружение) „ИНТЕРАУЛА“; Член на УС на НИС към СУ „св. Кл. Охридски“ 2002–2008.; Съучредител на Европейска асоциация по психология на развитието на възрастните, юни, 2011 г.; Член на редакционната колегия на научно рецензирано списание „Научное мнение“ на Санкт-Петербургския университетски консорциум.

Наталия Александрова

ЛИЧНОСТНАТА СУБЕКТНОСТ В ПСИХОЛОГИЯТА

Един от вай-актуалните въпроси на съвременната икономическа психология е категоризацията на феномена „икономически субект“. Субектът се променя и заедно с това преобразува и външната среда като се променя и съдържанието, и изменението на нейните граници. Именно в рамките на редица психологически концепции се развива категорията „субект“ като самотворческо начало в човека. Още Х. Хегел отбелязва съществената особеност на вътресубектното в психиката на човека – механизъм на неговото самодвижение, самодетерминация, спонтанно развитие. Човекът сам по себе си е първопричина на своята активност. Човекът като субект винаги е културно-исторически субект и става човек – творец на своята лична история и следователно историята на човечеството. В практико-ориентиран план личностният потенциал се определя операционално чрез успешната реализация и самореализация на една или друга дейност, респективно и икономическата такава.

Проблемът за личността в значителна степен е представен през призмата на адекватността на психическото отражение на човека на обкръжаващия го свят. Но такива изследвания като тези на Д. Канеман, който получава Нобелова награда в областта на икономиката, фактически са по своята същност психологически изследвания. А именно това е анализ на изпълнението на експериментални задачи от изследваните лица в изкуствени условия, различни от реалността.

Д. Канеман обобщава, че хората мислят ирационално в условията на неопределеност и риск, а това означава, че при приемане на реални икономически решения те също биха могли да бъдат ирационални. По своята същност ирационалността на мисленето в условията на неопределеност и риск е частен случай на проява на ирационалност в мисленето на хората като цяло. Изследванията на Дж. Фрезер, Л. Леви-Брюл, Б. Малиновсий, Е. Тейлър и др. също установяват, че в условията на максимална определеност и отсъствие на риск, хората също така са склонни да мислят ирационално. Очевидно е днес, че отделният човек не само мисли ирационално, но и много често неадекватно възприема обкръжаващата среда.

Абсолютните прагове на чувствителност на човека са нестабилни и в значителна степен зависят от състоянието на нервната система, работата на мозъка, измененията на психичните процеси, вниманието. В този смисъл експериментите на М. Шериф, С. Аш, Ф. Зимбардо, Л. Фестингер, С. Московичи и др. психолози доказват, че хората са подложени на влияния, социални сравнения, представи, които ги заставят да възприемат света и да мислят ирационално, неадекватно. Но за да оцелее човешкият вид, не е задължително да възприеме човекът обкръжаващият свят максимално точно и в конкретни детайли. От особено значение и важност е проявата на неговата адаптивност към този свят, дейност, активност в същия този свят. Тази адаптивност, дейност в значителна степен е атрибутирана от проявите на неговата активност.

Разглеждайки състоянието на психологията през призмата на новите жизненни ситуации и предизвикателства, психологията на човека започва да разширява опита си за работа със субективния свят на човека и да се изгражда един нов възглед – виждане за човешката реалност в нейната субективна проекция. Понастоящем в резултат на динамичните промени и процеси, които се отразяват на динамиката на изменения и у самата личност, а именно готовност за желани промени и устойчивост към нежелани такива. В този смисъл още веднъж се очертава в рамките на редица психологически концепции, както подчертахме се развива категорията „субект“ като самотворческо начало в човека.

Психологическа специфика на субекта

Теоретичната концепция за субекта на дейността включва в себе си различни взаимносвързани понятия, чиято съвкупност позволява да се разкрият основните направления, координати присъщи на този субект, така например, личността като субект на дейността. Личността като субект на дейността придобива ново качество в редица отношения. Качеството на личността като субект на дейността принципно се различава от нейното качество като субект на нейния жизнен път и целоживотен процес. Приема се, че една от основните характеристики на личността като субект на дейността е механизмът на съгласуваност на активността на личността и изискванията на дейността. Ставайки субект, личността изработва индивидуален начин на организация на живот и дейност. Този начин отговаря на качествата на личността, на нейното отношение към дейността (мотивация, целепологане) и изискванията, които са обективни характеристики на даден вид дейност. Начинът на дейността е повече или по-малко един оптимален интеграл, композиция от тези основни параметри. Субектът се явява интегрираща, централизираща, координираща инстанция на живота и дейността. Той съгласува цялата система на своите индивидуални,

психофизиологически, физически и личностни възможности, особености, с условията и изискванията на дейността не частично, а в цялостен образ, цялостно.

Човекът като субект на този живот и дейност – това е субект на изменението и развитието на основните условия на своето битие, т. е. обозначава един обективен процес, който се осъществява чрез активни действия. Този процес има сложен противоречив характер, което и създава обективна необходимост от възникване на особена вътрешна инстанция. К. А. Абулханова-Славска отбелязва, че „психиката е способност на субекта..., като негова възможност, активност или още по-точно... като негово умение, способност да разрешава възникващите в неговия живот и дейност противоречия, като орган на индивидуалността”(1, с. 210).

Субектът като цялостност се формира не само в хода на историческото, но и в хода на индивидуалното развитие. Разбирането на субекта се свързва с качеството да бъде активен, самостоятелен. В по-широк контекст субектът се разглежда като творец на собствения живот. Човекът като субект е „способен да се отнася към самия себе си, да оценява своите начини на живот и дейност” (24, с. 250). Човешкият индивид става субект в процеса на общуването в хода на своя живот и дейност. При това се различава човекът като субект на живота и дейността, и като „субект на вътрешния психологически свят” (24, с. 252). Човекът като субект представлява цялостност на душевния живот, на психо-социалната реалност и съдържание на „субектния начин на битуване” (24, с. 253). Така например, в този смисъл Столин подчертава, че субектът е условие за актуализация и реализация на самия себе си (29, с. 103). Човешката реалност по принцип се изменя и преобразува дейността и самия субект.

Теоретичните основания за субекта би трябвало да произтичат основно от две положения:

Първо – понятието субект – като специфичен начин на организация, където според С. Л. Рубинщайн под организация се предполага качествена определеност, специфична цялостна система. Човекът като субект притежава уникалната способност за обективно съществуване. Той е субективен и в този смисъл притежава способността да изменя обективното положение на нещата не само в собствения живот, но и в социалната организация. Активността на субекта е да кажем или свършено деструктивна, или начин на организация към идеалното, оптималното. Субектът постоянно решава задачата на усъвършенстването и в това е неговата човешка специфика.

Второ – характерна особеност на субекта при неговото теоретическо определение е това, че същността му е свързана не само с хармонията, порядъка, целостта, но и с разширяването на противоречията. Субектът сам представя себе си като някаква специфична система. Активността на субекта е свързана и се проявява в постоянното разрешаване на противоречията между тази сложна жива система, която представлява самият той, включвайки неговите цели, мотиви, претенции (ако говорим за личностно ниво) и обективните (социалните и др.) системи. Потребностите, които са епицентър на системата човек, които социално са сформирани и социално детерминирани, никога не се удовлетворяват от социума. С пълна сила субектът е активен не защото потребностите движат неговата активност, а защото той разрешава противоречията между своите потребности и възможности, условията и т. н. и тяхното удовлетворяване.

Разбирането за субекта добива своето значение в екзистенциалните концепции за мястото на човека в света. В своите трудове О. Конт извежда едно от основните положения, че подходът към изследването на човека трябва да бъде по своята същ-

ност субективен, защото субектът, когото ние искаме да разберем – това не е индивидуално съзнание, а универсален субект. В хуманистичната парадигма източникът на развитие се намира в самия субект, в неговия вътрешен ръст – това е несъмнено силната страна на тази парадигма. Както и самият М. М. Бахтин подчертава, че принципът за оформянето на душата е принцип за оформяне на вътрешния живот.

Онтологичните измерения на човешката реалност имат своята пространна представеност във философските възгледи на руските философи. Много от тях развиват идеите за своеобразието на екзистенциалните тенденции, които са специфични и задълбочени по своя характер и съдържание. Философските възгледи на В. С. Соловьев и неговите трудове са оказали огромно влияние върху руските философи, разглеждащи проблемите на човека и неговото самодвижение, самоусъвършенстване, самореализация, а именно това влияние е върху Н. О. Лоски, П. А. Флоренски (30). Влиянието на В. С. Соловьев е офокусирано върху три главни причини: 1) стройността и обосноваността на неговото „активно” (по Н. О. Лоски); 2) антропологичният характер на системата на неговите възгледи и 3) неговото обяснение за личността в живота и дейността (30). В центъра на неговите търсения е стремежът да се направи животът на всеки човек на Земята духовно по-висок, по-осмислен.

Духовният живот на човека винаги е обърнат към човешкия род и към самия себе си. Духовността на човека се проявява в неговата способност да познава света, самия себе си и своето място в този свят (28, с. 335).

В непубликуваните си трудове от 20-те години на XX в. С. Л. Рубинщайн критикува методологическите философски принципи на неокантианството, неохегелианството, като свързва основните методологически проблеми с невъзможността за прилагане на естествено-научния детерминизъм към хуманитарното знание. Според него ключова идея за хуманитарните науки е идеята за субекта. В своите ръкописи С. Л. Рубинщайн обособява две понятия, които характеризират човека, а именно: личност и субект. И при това субектът се разглежда като субект на съзнателната дейност (24). В концепцията на С. Л. Рубинщайн субектното начало на човека се реализира в личностното пространство, което се разбира като интегратор на всички психични процеси на човека. Човекът във вижданията на С. Л. Рубинщайн се разглежда като автор, режисьор и актьор на собствения живот. Всеки човек има своята история, която твори сам чрез изменението на самия себе си. Подчертавайки, субектните характеристики на човека С. Л. Рубинщайн изтъква, че психологически механизъм на преобразуване и изменение е личността, която се разбира като съвкупност от характеристики на мотивационно-смиловата сфера на човека. Личността е резултат и едновременно източник на измененията (28). Външните прояви на личността и вътрешният свят са тясно свързани, и преобразуването на вътрешните характеристики неизбежно водят до преобразуване на външните. Личността сама формира и структурира своя психически облик (28). Личността е ресурс за преобразуващите свойства на субекта. Само тогава субектът се разкрива в своята истинска самобитност, самостоятелност, проявява своеобразна самоорганизация на активността. Субектът в психологията е преди всичко носител на активност. Развитието на човека според С. Л. Рубинщайн включва не само саморазвитие, но и самоусъвършенстване. Тук идеята за развитието съвпада с категорията субект или саморазвитието на субекта е в резултат на активното изменение на света.

Последователите на Рубинщайн отбелязват, че неговите идеи дълго време не са били приети от психологическата наука. Една от причините се състои в това, че

от средата на 40-те години идеята за личността като субект започва да се противопоставя на дейността линия. Проблемът за активността на вътрешното активно е разработван от последователите на С. Л. Рубинщайн като се подчертава дейността на вътрешната детерминация на субекта, както и отношението към субекта като към резултат от интериоризацията на обществения опит. Анализът на изучаването на субектната природа на човека в контекста на научната школа на С. Л. Рубинщайн води до разбирането на субектността като способност на човека да осъществява взаимнообусловени изменения в света и самия себе. Преобразуванията на човека на обкръжаващия свят и на самия себе си С. Л. Рубинщайн анализира на основата на предложените от него категории „битие” и „обект” като при това изтъква, че генезисът на рефлексията на съзнанието на индивида е представено от диалектиката на три отношения на субекта – към света, към другите и към себе си. При това детерминирането на битието включва не съзнаването само по себе си, а човекът като осъзнаващо света същество, субект не само на съзнанието, но и на действието. По отношение на генезиса на самосъзнанието С. Л. Рубинщайн подчертава, че самосъзнанието възниква в хода на развитието на съзнанието на личността, по силата на което тя става самостоятелно действащ субект т. е. разгръща своята личностна способност в качеството на личностна субектност.

На съвременния етап от развитието на психологията на субекта една от главните задачи е разработването на теоретичните основи на прилагане в практическата дейност на всичко това, което е натрупала науката за същността на субектното битие на човека. В редица психологически разработки, ориентирани към бъдещето на психологията се изтъква, че то може да се представи като интензивно развитие на много нови дисциплини на теоретичната и приложната психология или се отбелязва, че ще останат митични въпросите за Аз-а на личността, и се предвижда също така социалното изучаване на Аз-а.

Субектът се определя като действащо същество. Проявите на човека като субект го характеризират като субектност. Към проявите на субектността на човека се отнасят дейността в широкия смисъл на тази дума – като обединяща в себе си витални, духовни и предметни прояви на активността, общуването, самосъзнанието. При това в субекта като феномен могат да бъдат отделени три вида субектност: психическа, социална и икономическа. Психическата субектност възниква при отделянето на индивида от обкръжаващата среда. Най-ярко този процес се проявява при развитието на Аз-концепцията. Икономическите субекти – това са преди всичко интегрални образования. В икономиката се удовлетворяват потребностите преди всичко на икономическите субекти като неповторимост на бизнес продукта и това се осъществява от субектността на личността като нейната активност е насочена към самопознание, саморазвитие, самореализация. Субектът и неговата иманентна характеристика е активността му като създател, творец т. е. той е творец в икономическите процеси на пазара и в последна сметка е потребител т. е. ефекта от проявите на иновативния му потенциал рефлектира в живота на същия този субект. Откриването на субекта на новото за него самият качество на битието означава начало на изменения в самия субект. Човек не просто изменя света, но се изменя заедно с него и се изменя благодарение на реализираните изменения. Това търсене, тази практическа дейност, този опит, посредством който субектът осъществява в самия себе си и преобразуванията на икономическата среда и жизнената сфера.

Според С. Л. Рубинщайн, който развива ключовата идея за хуманитарните

науки, а именно идеята за субекта, в своите ръкописи обособява две понятия, които характеризират човека, а именно: личност и субект. И при това субектът се разглежда като субект на съзнателната дейност. В концепцията на С. Л. Рубинщайн субектното начало на човека се реализира в личностното пространство, което се разбира като интегратор на всички психични процеси на човека. Човекът встъпва в „безкрайното многообразие от системи от противоречиви качества, най-важното от които е да бъде субект, т. е. творец на своята история, да бъде инициатор и да осъществява общуване, познание, самопознание”. Подчертавайки, субектните характеристики на човека С. Л. Рубинщайн изтъква, че психологически механизъм на преобразуване и изменение е личността, която се разбира като съвкупност от характеристики на мотивационно-смиловата сфера на човека. Личността е резултат, и едновременно е източник на измененията. Да бъдеш личност – означава да бъдеш субект на самосъзнанието. Да бъдеш личност означава да бъдеш субект на дейността, общуването, самосъзнанието, което и определя основните предметни области в рамките на психологията на личността. Личността сама формира и структурира своя психически облик. Личността е ресурс за преобразуващите свойства на субекта. Само тогава субектът се разкрива в своята истинска самобитност, самостоятелност, проявява своеобразна самоорганизация на активността. Субектът в психологията е преди всичко носител на активност. Развитието на човека според С. Л. Рубинщайн включва не само саморазвитие, но и самоусъвършенстване. Тук идеята за развитието съвпада с категорията субект или саморазвитието на субекта е в резултат на активното изменение на света, на средата, на живота и икономиката като цяло. Субектът като цялостност се формира не само в хода на историческото, но и в хода на индивидуалното развитие. Разбирането на субекта се свързва с качеството да бъде активен, самостоятелен. Понятието „субект” по своята значимост изтъква С. Л. Рубинщайн е, че човешката жизнена дейност носи активен характер и е породена от активността на човека като цяло. В по-широк контекст субектът се разглежда като творец на собствения живот. Човекът като субект е способен да се отнася към самия себе си, да оценява своите начини на живот и дейност. Човешкият индивид става субект в процеса на общуването в хода на своя живот и дейност. Човекът като субект представлява цялостност на душевния живот, на психо-социалната реалност и съдържание на „субектния начин на битуване”. Човешката реалност по принцип се изменя и преобразува дейността и самия субект, в това число и икономическата дейност и нейните изменения, и процеси.

Развитието на личността по С. Л. Рубинщайн, това е способност да бъдеш, да станеш субект, достигайки в процеса на това установяване високо ниво на субектност (по 24, с. 219).

Реално човешката душа е вплетена в междуличностните, междучовешките връзки, пронизана е от общите ценности на живота. Човешкият дух се изживява като собственото его или висшето ни его.

В смислово отношение аналогично Рубинщайн подчертава, че „за да се достигне разбиране на субектността е необходимо да бъде разбрано битието не само като обект, но и като субект” (24, с. 54). В своето учение за характера той подчертава, че качествено своеобразие на човека представлява основа на неговата субектност.

Същност и особености на субектността

Субектността като личностно свойство отразява в себе си съдържанието на

всички компоненти на структурата на личността. В този смисъл В. Э. Чудновски акцентира на това, че външното зависи от вътрешното не само в смисъл, че всяко външно въздействие се реализира само чрез вътрешното, но и по-непосредственото вътрешно има и свой непосредствен източник на активност и развитие (31).

В. И. Слободчиков детерминира категорията личност и посочва, че личността е субект, свободно определящ се, изработващ своя позиция и който е специфичен начин на съществуване на човека. Така можем да говорим за особено личностно битие на човека (28, с. 347). Личността и начинът на битието на човека се осигурява благодарение на особени личностни образувания. Така личността – това е субект (инициатор) на социалното поведение и в това си качество включва в себе си основните субективни структури (28, с. 349).

Човекът встъпва в „безкрайното многообразие от системи от противоречиви качества... най-важното от които е да бъде субект, т. е. творец на своята история, да бъде инициатор и да осъществява общуване, познание, самопознание” (8, с. 249).

Разглеждайки дейността на човека през призмата на каузалните структури А. Бандура изтъква, че чувството за личностно въздействие се развива чрез получаването на каузалните отношения, между събитията чрез разбирането на каузалността при дейността и накрая „чрез разпознаването на самия себе си посредством дейността като елемент на тази дейност” т. е. детерминираща функция се отрежда на Аз-а (32, 164). Когато човек е автор на своята активност, той е субект и негова психологическа характеристика е субектността. Субектността се проявява като способност или комплекс от способности, осигуряващи самостоятелното управление на самия човек. Нейни атрибути са: активност, свобода, опосредстване, творчество в психическото самоуправление на човека.

Активността предполага наличие на възможности и способности за усещане на собственото си състояние, знания за своите ресурси, наличие на вътрешен план на действия, позволяващи между потребностите и действията да се реализира програмата за активност. За да бъде източник на активност личността трябва да е самоидентична. Субектността на личността се проявява в нейната цялостност и независимост от влиянието на факторите на средата както външни, так и вътрешни. Външните прояви на дейността на човека в това число и икономическата у него се намират в единство с вътрешната психическа дейност. Субектността открива себе си в основната способност на човека: способността да превръща собствената си жизнена дейност в предмет на практическо преобразование, което му дава възможност да бъде истински автор на своя собствен живот.

Човекът притежава особена потребност да бъде личност, т. е. както В. А. Петровски я детерминира – това е „потребност от персонализация” (22). Той смята, че именно тази потребност е източник на активността, която дава основание да се определи личността като субект на активността. В. А. Петровски обособява самосъзнанието като важна сфера на проява на субектността на човека (22). Той извежда четири сфери на проява на субектността: витална сфера, предметна дейност, дейност общуване и дейност на самосъзнанието. Субектността предполага не просто налична обективна констатация на сложността на Аз-концепцията, а разбиране на сложността и многообразието на своя вътрешен свят. Сложността на Аз-концепцията осигурява голяма гъвкавост на поведението. Важна характеристика на самосъзнанието е целостта на Аз-концепцията, която е обусловена (атрибутирана) от адекватността на самооценките на човека и оценките на другите за него.

Проблемът за изменението на организацията на дейността и живота показва, че същностните параметри на изучаването на измененията на човека са:

- изменението се разбира като процес на съзряване с наличието на определени фази, етапи и стадии на развитие; водещи креатури в този случай се оказват понятията възникване, развитие, еволюция, инволюция и изчезване;

- изменението се разбира като процес и резултат от възпъщаване на собствените избори на човека, който се определя като резултат на съзряването, а също така на формирането и преобразуването.

Първият подход може да бъде наречен и обозначен като параметри на съзряването, а вторият – субектен параметър. Всичко това дава основание да се отчита и утвърждава, че новото качествено ниво на битието се предпоставя от субектността на човека. По такъв начин способността да изменяш обкръжаващата действителност и себе си по отношение на нея, да се адаптира ни към средата и към самия себе си – това е същностна характеристика на човека. Тази характеристика се определя от неговата субектност и го детерминира на ново качествено ниво на битието. Субектността е ново качество на битието, тъй като дава възможност да се разгърнат онтологическите измерения на субекта на човека.

Методологическата основа за изучаването на субектността е заложена в концепцията за човека, предположена от С. Л. Рубинщайн, К. А. Абулханова-Славска, В. А. Брушлински и др., и по-конкретно е детерминирана като:

- определена субектна специфика на човешкото битие;
- методологически принцип за изучаване на субектността, като разкриване на човека във всички съществуващи за него връзки и отношения, като във всяко едно от тях той се представя в ново качество;
- определени условия и механизми на функциониране на субектността: вътрешни условия, които са се сформирали у човека към дадения етап на неговото развитие, които са определени от външните причини, но и самите те представляват източници за следващото външно изменение.

Формиране на субектността

Формирането на субектността протича по пътя на саморазвитието. Субектността възниква на определено ниво на развитие на личността и представлява ново системно качество на личността, възниква на определена степен от развитието на онтогенезата и е детерминирана от закономерностите на развитието на самосъзнанието и мотивационната сфера на човека. В концепцията на С. Л. Рубинщайн качествено своеобразие на човека представлява основа на неговата субектност. Доминантни в определянето на субектността са вътрешната същност на човека, вътрешният свят на човека и най-вече отношението на човека към себе си като към деятел. Към проявите на субектността на човека се отнасят дейността в широкия смисъл на тази дума – като обединяща в себе си витални, духовни и предметни прояви на активността, общуването, самосъзнанието. Особено начало на субектността се изразява в пределите на развитието на рефлексивността, която се съдържа във всяко противоречие – рефлексия на самия себе си т. е. саморефлексия. Тази представеност на своите собствени основания се формира от понятието „Аз”, включващо в себе си всички възможности, противоречия, начало на начини за свободно прилагане, реализация на своята активност. „В субектността е заложена същността на понятието „Аз”. Затова развитието на субектността на човека може да бъде разбрана само като

самодвижение на човека, което се проявява в способност за решаване на противоречия. За да се осъществи в качеството си на субект, човек е длъжен да докаже своята субектност, стремежът „да си личност“ благодарение на идеите на субектността, могат да се изразят в стремежа да бъдеш субект на самосъзнанието т. е. процес на зараждане на системата за представата за себе си, за своята същност, зараждане на образа на своето „Аз“. Субектността не е само важна диференциално-психологическа характеристика и измерване на онтогенетичното развитие: това понятие дава възможност за хвърляне на мост към процесите на социалното конструиране на съзнанието, личността и поведенческите практики, а така също открива път към изучаване на мястото на рефлексивното самоотношение в жизнената дейност на човека и неговото саморазвитие.

Човекът не става субект, а се изгражда доколкото субектността се изразява в самореализацията, саморазвитието, самоутвърждаването, които протичат под формата на самосъзнание, самооценка на своите особености, възможности и способности. Субект не може да се стане изведнъж и завинаги. На човек му се налага да заражда, да развива в себе си това качество във всяко свое действие като преминава ред определени стадии на субектогенезиса (на раждането на субекта). Изучаването на психологическите закономерности за развитие на самоактуализацията е в това, че знанието за особеностите на своето многоаспектно Аз дава възможност за очертаване на жизнените лични и професионални траектории на развитие, както и жизнените стратегии на човека.

Изследванията по отношение на развитието на субектността в онтогенезата показват, че развитието на човека протича по пътя на нарастването с възрастта на тази субектност и преодоляването на обектността, т. е. по пътя на тоталната зависимост на човека от външните условия. Но несъмнено тяхната производност е от процесите на съзнанието на човека, на самия себе си и самоуправлението на тази основа на това осъзнаване. Човекът развива ново качествено ниво на битието и определя същността на човешкия начин на съществуване. Отношенията на обкръжаващите хора играят съществена роля за условията на развитието на субектността.

Доколкото субектността е свойство на личността, личностните детерминанти ще я детерминират у човека. Опирайки се на структурата на личността, предложена от С. Л. Рубинщайн, възможно е да се предположи наличие в субектността на проекции по отношение особеностите на характера на човека. Съдържателният и сравнителният анализ на тази проекция разкрива два основни фактора, които влияят на качеството и развитието на субектността на човека, а това са мотивационно-смысловата сфера на личността и самосъзнанието. Разглеждаме самосъзнанието в този смисъл, в който С. Л. Рубинщайн разглежда самосъзнанието като качество на субекта. Изследванията на самосъзнанието показват взаимната обусловеност на системите на представите и системите на самооценките на човека. Откритостта на Аз-концепцията към нов опит, нейната гъвкавост и развитие във времето и пространството са важни условия на субектността. Субектността включва в себе си компоненти от различни структури на личностната организация и на живота на човека.

Именно психологията на саморегулацията е областта, която дава възможност най-адекватно да се разкрие евристичният потенциал на понятието субектност. Саморегулацията е преодоляване на обективните и субективните трудности на дейността като осигурява готовност на субекта за неочакваното. При това чрез понятието саморегулация бихме могли да разберем общия принцип за организиране на от-

ношенията на субекта със света. В този смисъл специфично човешко ниво на саморегулация е проблемът за активното отношение на субекта към самия себе си като обект на своето рефлексивно и дейно отношение, което М Фуко нарича „култура на себе си“. Тенденциите на съвременните подходи разкриват ясна насока на засилване на връзката на проблема за субектността с изследване на процесите на саморегулация и самодетерминация на личността.

Обобщавайки редица изследвания, основни индикатори за развитието на субектността са показатели за психологическата и социално-психологическата адаптация. Очевидно проявите на човека и неговата адаптивност са пряко свързани с активността на личността. Специфичното разбиране на адаптацията на личността представлява значителен интерес, тъй като в нея се съдържа идеята за активността на тази личност, творческият и преобразуващ характер на нейната социална активност.

Субектността за разлика от субективността подчертава активната страна в психическата организация на човека. Личността потенциално съдържа субектността, а тя от своя страна поставя акцент на активно-преобразуващата функция на личността (11). Формирането на субектността има и своята вътрешна многокомпонентна структура, декомпозирана, съставена от развитието и формирането на самосъзнателните механизми. Самосъзнанието е един от най-важните структурни компоненти на личността, представляващ този вътрешен механизъм, чрез който човек е способен не само съзнателно да възприема въздействиата на обкръжаващата среда, но и самостоятелно да осъзнава своите възможности, да определя характера и степента на своята активност. Така развитието на самосъзнанието съдейства за формирането на субектността.

Отношенията на обкръжаващите хора играят съществена роля за условията на развитието на субектността. Субектността като свойство на личността предполага, че субектността не съществува във от личността, т. е. личността иманентно съдържа у себе си субектността.

Опит за паралелен поглед и анализ на концепциите на С. Л. Рубинщайн и А. Маслоу

Представянето на тези съпоставителни размисли и анализи няма претенции за същностно философско-методологическо разглеждане, преглед. Тези анализи са повод за бъдещи проучвания и дискусии. Търсенето на паралелни сходства в анализите на концепциите А. Маслоу и С. Л. Рубинщайн само насочват към фокусирането към авторовите позиции при разглеждане на активното начало на човека. Представянето на тези паралелни анализи са по посока на акцентирание и на двамата изследователи върху същностни, личностни характеристики, водещи и особено важни за реализирането на творческото начало, потенциала на човека в живота и дейността. В този смисъл А. Маслоу изтъква, че пътят към основните нравствени и ценностни решения, към вярното самоопределение минава през самия човек. Идеята за вътрешната активност на човека като качество може да бъде открита и в теорията на А. Маслоу, където се подчертава, че е необходимо да се погледне на човека като на автономно същество и да се повярва на неговата способност за самоуправление и избор. Според него разбирането на основните екзистенциални проблеми ще помогне на човека да приеме ценността „битие“ не само в душата, но и в себе си. Всяка вътрешна ценност той нарича ценност на битието. Според А. Маслоу понятието „битие“ се отнася към съзнанието, към „вътрешното му ядро“, към неговото

реално Аз, към неговата вродена, генетична същност и идентичност (18).

А. Маслоу изтъква, че интеграцията на човека, който постига битието изисква от човека всичко, на което той е способен – той е пределно интегриран и цялостен и по този начин представлява системно качество, „качество на цялата личност“. Пълното самоосъществяване според него е залог за пълното осъществяване на всичко заложено в човека и така самоактуализацията е личностно детерминирана и индивидуална. А. Маслоу говори за „другата страна на самоактуализацията“, която е на ниво Битие, като извежда т. нар. Б-ценности, а именно: цялостност, уникалност, жизненост и др., които влизат в самоопределянето на човешката същност. За самоактуализиращата се личност тези ценности са обективни ценности на Битието и са част от тази личност, и съответно признак на проявяващата се субектност на човека-съществуването на иерархия на потребностите в съзнанието на човека. Развитието на самоактуализиращата се личност е процес и резултат на непрекъснат, личностен ръст, самоусъвършенстване, професионално-личностно развитие, основани на рефлекторното осъзнаване на своето индивидуално своеобразие в целостта на субектните свойства и се проявява в единство с ценностно-смысловото, мотивационно и самосъзнателно съдържание на личността на човека. Хората имат различни личностни характеристики, изразяват при различни жизнени обстоятелства като субекти и имат многочислени варианти на тяхното индивидуално жизнено развитие.

Изучаването на психологическите закономерности за развитие на самоактуализацията е в това, че знанието за особеностите на своето многоаспектно Аз дава възможност за очертаване на жизнените лични и професионални траектории на развитие, както и жизнените стратегии на човека. Проблемът за самоактуализацията на личността е поставен в разработките на А. Маслоу, определящ потребността от самоактуализация като „желание на човека да се самоосъществи“. Самоактуализацията на личността се проявява в нейната цялостност и независимост от влиянието на факторите на средата както външни, така и вътрешни.

Самоактуализацията се разглежда като механизъм, стимулиращ саморазвитието като го определя като потребност, цел и жизнена стратегия. Самоактуализацията се свързва с процесите на развитие на личността като субект на активността като цяло, самореализация на активността. Разглежда се като показател за личностна зрялост, като свойство на сложна самоорганизираща се система на човека, способна към самодетерминация. Психологическите особености на развитието на самоактуализацията на личността на бизнес ангажираните лица в условията на бизнес средата е сензитивност към себе си, самоуважение, компетентност и увереност, креативност и увереност в ценностите на Аз-а, гъвкавост на мисленето и поведението. Развитието на самоактуализиращата се личност на заетите в бизнеса е процес и резултат на непрекъснат, личностен ръст, самоусъвършенстване, професионално-личностно развитие, основани на рефлекторното осъзнаване на своето индивидуално своеобразие в целостта на субектните свойства и се проявява в единство с ценностно-смысловото, мотивационно и самосъзнателно съдържание на личността на човека.

Проблемът за самоактуализацията на личността е поставен в разработките на А. Маслоу, определящ потребността от самоактуализация като „желание на човека да се самоосъществи“. Тази проблематика се разглежда от Д. Бюджентал, Ш. Бюлер, Х. Мърфи, Р. Мей, Х. Мюррей, К. Роджърс, О. Хъксли и др.

Напоследък в редица изследвания все повече се акцентира върху функциите

и ролята на активното начало на човека във всички измерения на живота и неговата дейност. Прави се опит за извеждане на тази активност на личността като понятие с ключово характер по отношение на порявите на тази активност.

Най-точен аналог на понятието „субектност” в англоезичната психологическа терминология се приема понятието „agency”, което все повече намира място в изследователските подходи от 1980 г.

Най-задълбочено се представя субектността при два вида самоинтервенция:

1) внимание и контрол над въздействията, в това число и на нашите собствени мотиви и чувства, които управляват нашите действия;

2) промяна на начина на живот, на своята идентичност. Така детерминацията на човешките действия е достатъчно далечна от простата линейна причинност (34, p.256).

Х. Маркус и С. Катаяма подчертават, че ... „всяка субектност се конституира социокултурно, то социокултурното конституране не е тъждествено на социокултурната детерминация: индивидуалността и чувството за лична субектност могат да се реализират различно” (35, с.45).

Анализът на изучаването на субектната природа на човека, реализирана в научната школа на С. Л. Рубинщайн води към разбирането на субектността като способност на човека да създава взаимно обусловени изменения в света и в самия себе си. Субектността може да се анализира и като интегративно свойство, обединяващо в себе си компоненти на различни структури на личността и организация на нейните компоненти. Сам Б. Лийвехуд изтъква, че „активната сила на човека” в действителност представлява същността на човешкото съществуване (16). Вътрешната организация на субекта включва в себе си психологически структури, които осигуряват възможността на човека да бъде субект на собствения живот и дейност. Субектността е централно образувание на човешката реалност, а следователно и „централна категория на психологията на човека и още по-конкретно на личността на човека”.

Генерирането на психологическите търсения водят към разбирането, че понятието субектност потенциално включва в себе си цялата съвкупност от прояви на човешката психология и представлява особен род цялостност. „Човекът като субект – това е висша системна цялост на всички негови най-сложни и противоречиви качества” (8). Субектността на човека, способностите и механизмите на неговия душевен живот „влизат в психологическите образувания на личността, в качеството на техни особени предпоставки” (1). К. А. Абулханова-Славска в този контекст изтъква функционално- онтологическия статус на субектността, като подчертава, че е особено важно за субекта да притежава такава способност, която да е адекватна на обективното време, способността за адекватност със социалната реалност, което му дава възможност да съхрани своята субектност, да усеща себе си като субект на своите действия и постъпки (4). Така субектността в условията на динамичните социални промени, както и на различни етапи от онтогенетичното развитие на човека придобива голямо значение, тъй като дава възможност за изграждането на адекватни поведенчески и личностно-емоционални житейски стратегии.

Субектността на човека се разглежда като системообразуващо качество от комплексен характер, което се определя от специфични характеристики – преживяване на идентичност, типичност и вариативност на Аз-образа на човека, ниво на неговото самоприемане. В рамките на съдържанието на личността на човека – неговата вътрешна позиция, (както отбелязва Л. И. Божович) която е своеобразно психологическо образувание, възникващо в резултат на съчетаване на система от външни

и вътрешни фактори и определи, как човекът се отнася към обективното положение и преживяването на това положение, което той практически заема или би искал да заеме в зависимост от особеностите на тази вътрешната позиция (10). Съдържанието и структурата на тази вътрешна позиция е системно образувание, което зависи от отделните компоненти на това образувание у човека. По своята природа на изучаване и прояви на инвариативност, самата вътрешна позиция е много индивидуална. Това своеобразие на вътрешната позиция детерминира в определена степен и характера на субектността на човека. Преживяването на вътрешната позиция определя характера на субектността, т. е. преживяването на отношенията и събитията, причинно обусловени от собствените действия, поведение и преживявания на хората, като преживяване на самия себе си и своя избор.

Външните оценки, ситуации, събития, така или иначе се пречупват през вътрешните условия на човека и неговата личностна организация. Или както самият de Charms утвърждава „...човек се стреми към личността каузалност”. Субектността като отношение към самия себе си и към света предполага усещане за първопричинността на собствените действия, определящи поведението на личността и намиращи се в самата нея. И може да се говори за вътрешна мотивация на нейната активност (33).

Определящите характеристики на човека като субект, това са неговата уникалност, ценност. Субектността може да бъде наблюдавана само в нейните прояви в живота, в общуването, в средата (и в конкретни форми на живота и на дейността) на човека, в проявите на личността, в нейното самосъзнание, в различни аспекти на функционирането на личността. А всичко това води към обобщаването, че отношението на човека към себе си като към деятел е свързано с признаването на активността, съзнателността, свързано е със способността към целеполагане, уникалност, необходимост от свобода на избора и отговорност за този избор.

Субектността е свойство на личността във всеки конкретен момент от живота на човека, на всеки етап от неговия жизнен път и тя включва в себе си постигнатото развитие на самосъзнанието, характера на емоционалния отклик към самия себе си. Водеща, атрибутивна характеристика на субектността – това е нейната активност и така се осъществяват взаимнообусловените изменения у човека, респективно на тази основа е поставено отношението на човека към себе си като към деятел. Субектността може да се разглежда като основа на личността, като интегрална способност на човека да изгради живота в съответствие със собствените цели и ценности. Субектността се проявява в активната творческа позиция на човека при решаването на жизнените задачи, в способността за саморегулация и саморефлексия на собствената жизнена дейност.

В търсенето на ключов феномен на човешката реалност, характеризиращи и определящи я в нейната цялост все повече усилията на изследователите, което частично бе отразено в дадената публикация, се насочват към съдържанието и структурата, развитието и възможностите за формиране на личностната субектност. Това психологическо образувание фокусира в себе си специфичната личностна активност, способността да бъде деятел на самата себе си. Именно многопластовата структура на личността се динамизира от същностни, ключови характеристики на човека, които са центрирани в проявите на неговата активност и е отразена в неговата субектност. Именно тя активира тези структурни слоеве и формира многоаспектната дейност на човека. Цялата тази система от пластове, които са взаимнообусловени представят чо-

вешката реалност в единство и цялостност. Тук ключова е функцията на субектността, която хармонизира, композира съдържанието и нивото на развитие на тази човешка реалност. Същностно значение за ефективността на тази субектност са съдържанието и функциите на тази субектност, което води до цялостност или относителна цялостност на човека в неговия живот и дейност, духовно развитие и самоусъвършенстване. Това определя качеството на неговия живот, което включва и нивото на самореализация, желание за самоусъвършенстване и креативност в своята дейност и икономическа такава, както и личностно саморазвитие.

Обособяването на субектността като мултифункционален, динамичен конструктор, чието психологическо съдържание и прецизна субординация на структурираната система, е един надежден изследователски дискурс. Редица проучвания са съотнесени към многокомпонентната структура на субектността на човека като в различна степен допринасят за очертаване психологическите характеристики и съдържание на същия този личностен феномен.

ЛИТЕРАТУРА

- Абульханова К. А. Мировозренческий смысл и научное значение категории субъекта //Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. М., 1997. С. 56–75.
- Абульханова-Славская, К. А. Стратегия жизни, М., 1991.
- Абульханова-Славская, К. А. Брушлинский, А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. М., Наука, 1989.
- Абульханова К. А. Березина Т. Н. Время личности и время жизни. СПб.: Алетей, 2001. – 304 с.
- Александрова Н. Субъектность на поздних этапах онтогенеза. Нижни Новгород, 2000.
- Александрова Н. Старееенето-психологически особености. Университетско издателство „Св. Кл. Охридски”, 2010.
- Александрова Н. Х. Опит за теоретично уточняване на понятията субект и субектност в рамките на изучаването на старите хора. София, Софийски университет, 2001, т. 90.
- Александрова, Н. Х. Старите хора, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски”, С., 2001.
- Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания: избранные психологические труды. – Воронеж: МОДЭК, 1996.
- Божович, Л. И. Проблемы формирования личности. М., 1995.
- Брушлинский А. В. Проблема психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М.: МГУ, 1994.
- Волкова, Е. Н. Психологические аспекты субъектности учителя. Н. Новгород: НГЦ: 1997.
- Зеличенко, А. И. Психология духовности. М., 1996.
- Зинченко, В. П., Моргунов, Е. Б. Человек развивающийся. Очерки Российской психологии М. 1994.
- Леонтьев Д. А. Что дает психология понятие субъекта: субъектность как измерение личности. 2010. Эпистемология& философия науки, т.25, №3, с. 136–153.
- Лийвехуд, Б. Фази. Духовните ритми в зрелия живот. Варна., 1997.
- Лосский, Н. О. История русской философии. М., 1994.

- Маслоу, А. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург, 1997.
- Неверов А. Н. Развитие теории постиндустриальной экономики на современном этапе: дис. ... канд. экон. наук. – Саратов, 2005.
- Неверов А. Н. Экономико-психологические факторы общественного развития. – Саратов: СГСЭУ, 2008.
- Петровский, В. А. Психология неадаптивной активности. М., ТОО, Горбунок, 1992.
- Петровский В. А. Личность в психологии. Ростов – на Дону, 1996.
- Рубиншайн, С. Л. Битие и сознание. Изд-во „Наука и искусство”, С., 1977.
- Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии, том I-II. М., Педагогика, 1989..
- Сергиенко Е. А. Природа субъекта: онтогенетический подход // Проблема субъекта в психологической науке / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой, В. Н. Дружинина. М., 2000. С. 185.
- Слободчиков, В. И., Исаев, Е. И. Психология человека. М., Школа-пресс, 1995.
- Слободчиков, В. И., Цукерман, Г. А. Интегральная периодизация общего психического развития – Вопросы психологии. М., 1996. 38–50.
- Слободчиков В. И. О соотношении категорий „субъект” и „личность” в контексте психологической антропологии / Личност в парадигмах и метафорах: ментальность – коммуникация – толерантность: под ред. В. И. Кабрина, Томск, 2002, с. 27
- Столин, В. В. Самосознание личност. М., МУ, 1983.
- Флоренский, П. А. Понятие формы в четырехмерном пространстве. Труды по знаковым системам. Вып. 3, Тарту, 1967.
- Чудновский, В. Э. К проблеме соотношения „внешнего” и „внутреннего” в психологии. – Психологический журнал, 1993 № 5. 3–12.
- Bandura, A. Self-efficacy. The exercise of control. New York, 1997.
- De Charms. R. Personal causation: The internal affective determinants of behavior. N. Y., Acad. Press, 1968.
- Harre R. 1983. Personal Being. Oxford. 1983. 256 p.
- Marcus H. R., Kitayama S. 2003. Models of Agency: Sociocultural Diversity in the Construction of Action / Nebraska Symposium on Motivation. Vol.49. Cross-cultural Differences in perspectives on the Self. Lincoln, p. 5.

ЛИЧНОСТНАТА СУБЕКТНОСТ В ПСИХОЛОГИЯТА

Резюме

Генерирането на психологическите търсения водят към разбирането, че понятието субектност потенциално включва в себе си цялата съвкупност от прояви на човешката психология и представлява особен род цялостност. Субектността на човека, способностите и механизмите на неговия живот „влизат в психологическите образувания на личността, в качеството на техни особени предпоставки”. Субектността може да бъде наблюдавана само в нейните прояви в живота, в общуването, в средата (и в конкретни форми на живота и на дейността) на човека, в проявите на личността, в нейното самосъзнание, в различни аспекти на функционирането на личността. А всичко това води към обобщаването, че отношението на човека към себе си като към деятел е свързано с признаването на активността, съзнателността, свързано е със способността към целеполагане, уникалност, необходимост от свобода на избора и отговорност за този избор. Водеща, атрибутивна характеристика на субектността – това е нейната активност и така се осъществяват взаимнообусловените изменения у човека, респективно на тази основа е поставено отношението на човека към себе си като към деятел. Субектността може да се разглежда като основа на личността, като интегрална способност на човека да изгради живота в съответствие със собствените цели и ценности. Субектността се проявява в активната творческа позиция на човека при решаването на жизнените задачи, в способността за саморегулация и саморефлексия на собствената жизнена дейност.

Ключови думи: проекти: субект, активност, личност, субектност, самосъзнание, саморазвитие

PERSONAL SUBJECTNESS IN THE PSYCHOLOGY

Abstract

The personal potential possibilities are determined by the psychology in the context of the self-regulation and self-consciousness of the subject in its internal activity. So the subject is defined as a creator of its professional and personal life. In that context we can describe the basic characteristics of the subjectness in the sphere of the economy life. The specific nature of subjectness lies in its integrative nature, in the complexity of the qualities, premised by the internal conditions and factors of the personality. In this sense the personal subjectness is meaningfully attributed by the specific characteristics of the self-image, self concept. Subjectness plays the role of a mediator, determining the life process and activities in the professional and personal spheres. This depends on the personal characteristics of its components, whose content and level of manifestation define the quality, the power and the form of manifestation of subjectness in the economy and in the life. The mediator function of subjectness provides not only adaptation and personal self-regulation, but also preservation of the integrity and adequacy of their personal characteristics, their integrative meaning in the professional process in the economy life.

Key words: personal subjectness, integrative process in business and in the life, subject activity, self-consciousness process, agency